

॥ ॐ श्री परमात्मने नमः ॥

अध्याय चवथा ।

ज्ञानकर्मसंन्यासयोगः ।

आजि श्रवणेंद्रियां पाहलें । जें येणें गीतानिधान देखिलें । आतां स्वप्नचि हें तुकलें । साचासरिसें ॥ १ ॥
आधींचि विवेकाची गोठी । वरी प्रतिपादी श्रीकृष्ण जगजेठी । आणि भक्तराजु किरीटी । परिसत असे ॥ २ ॥
जैसा पंचमालापु सुगंधु । कीं परिमळु आणि सुस्वादु । तैसा भला जाहला विनोदु । कथेचा इये ॥ ३ ॥
कैसी आगळिक दैवाची । जे गंगा जोडली अमृताची । हो कां जपतपें श्रोतयांचीं । फळा आलीं ॥ ४ ॥
आतां इंद्रियजात आघवें । तिहीं श्रवणाचें घर रिघावें । मग संवादसुख भोगावें । गीताख्य हें ॥ ५ ॥
हा अतिसो अतिप्रसंगें । सांडूनि कथाचि ते सांगें । जे कृष्णार्जुन दोषे । बोलत होते ॥ ६ ॥
ते वेळीं संजयो रायातें म्हणे । अर्जुनु अधिष्ठिला दैवगुणें । जे अतिप्रीति श्रीनारायणें । बोलतु असे ॥ ७ ॥
जें न संगेचि पितया वसुदेवासी । जें न संगेचि माते देवकीसी । जें न संगेचि बंधु बळिभद्रासी ।

तें गुह्य अर्जुनेंशी बोलत ॥ ८ ॥

देवी लक्ष्मीयेवढी जवळिक । परी तेही न देखे या प्रेमाचें सुख । आजि कृष्णस्नेहाचें बिक । यातेंचि आथी ॥ ९ ॥
सनकादिकांचिया आशा । वाढीनल्या होतिया कीर बहुवसा । परी त्याही येणें मानें यशा । येतीचिना ॥ १० ॥
या जगदीश्वराचें प्रेम । एथ दिसतसें निरुपम । कैसें पार्थें येणें सर्वोत्तम । पुण्य केलें ॥ ११ ॥
हो कां जयाचिया प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती । मज एकवंकी याची स्थिती । आवडतु असे ॥ १२ ॥
एन्हवीं हा योगियां नाडळे । वेदार्थासी नाकळे । जेथ ध्यानाचेही डोळे । पावतीना ॥ १३ ॥
तो हा निजस्वरूप । अनादि निष्कंप । परी कवणें मानें सकृप । जाहला आहे ॥ १४ ॥
हा त्रैलोक्यपटाची घडी । आकारची पैलथडी । कैसा याचिये आवडी । आवरला असे ॥ १५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

मग देव म्हणे अगा पंडुसुता । हाचि योगु आम्हीं विवस्वता । कथिला परी ते वार्ता । बहुतां दिवसांची ॥ १६ ॥
मग तेणें विवस्वतें रवी । हे योगस्थिति आघवी । निरूपिली बरवी । मनूप्रती ॥ १७ ॥
मनूनें आपण अनुष्ठिली । मग इक्ष्वाकुवा उपदेशिली । ऐसी परंपरा विस्तारिली । आद्य हे गा ॥ १८ ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

मग आणिकही या योगातें। राजर्षि जाहले जाणते। परी तेथोनि आतां सांप्रतें। नेणजे कोणही ॥ १९ ॥
जे प्राणियां कामीं भरु। देहाचिवरी आदरु। म्हणौनि पडिला विसरु। आत्मबोधाचा ॥ २० ॥
अव्हांटलिया आस्थाबुद्धि। विषयसुखची परमावधि। जीवु तैसा उपाधि। आवडे लोकां ॥ २१ ॥
एरव्हीं तरी खवणेयांच्या गांवीं। पाटाउवें काय करावीं। सांगें जात्यंधा रवी। काय आथी ? ॥ २२ ॥
कां बहिरयांच्या आस्थानीं। कवण गीतातें मानीं। कीं कोल्हेया चांदणीं। आवडी उपजें ? ॥ २३ ॥
पैं चंद्रोदया आरौतें। जयांचे डोळे फुटती असते। ते काउळे केवीं चंद्रातें। वोळखती ? ॥ २४ ॥
तैसी वैराग्याची शिव न देखती। जे विवेकाची भाष नेणती ?। ते मूर्ख केवीं पावती। मज ईश्वरातें ? ॥ २५ ॥
कैसा नेणों मोहो वाढीनला। तेणें बहुतेक काळु व्यर्थ गेला। म्हणौनि योगु हा लोपला। लोकीं इये ॥ २६ ॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

तोचि हा आजि आतां। तुजप्रती कुंतीसुता। सांगितला आम्ही तत्त्वतां। भ्रांति न करीं ॥ २७ ॥
हें जीवींचें निज गुज। परी केवीं राखों तुज। जे पढियेसी तूं मज। म्हणौनियां ॥ २८ ॥
तूं प्रेमाचा पुतळा। भक्तीचा जिव्हाळा। मैत्रियेचि चित्कळा। धनुर्धरा ॥ २९ ॥
तूं अनुसंगाचा ठावो। आतां तुज काय वंचूं जावों ?। जन्ही संग्रामारूढ आहों। जाहलों आम्ही ॥ ३० ॥
तरी नावेक हें सहावें। गाजाबज्यही न धरावें। परी तुजें अज्ञानत्व हरावें। लागे आधीं ॥ ३१ ॥

अर्जुन उवाच ।
अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

तंव अर्जुन म्हणे श्रीहरी। माय आपुलेयाचा स्नेहो करी। एथ विस्मयो काय अवधारीं। कृपानिधी ॥ ३२ ॥
तूं संसारभ्रांतांची साउली। अनाथ जीवांची माउली। आमुतें कीर प्रसवली। तुझीच कृपा ॥ ३३ ॥
देवा पांगुळ एकादें विजे। तरी जन्मौनि जोजारु साहिजे। हें बोलों काय तुजें। तुजचि पुढां ॥ ३४ ॥
आतां पुसेन जें मी कांहीं। तेथ निकें चित्त देई। तेवींचि देवें कोपावें ना कांहीं। बोला एका ॥ ३५ ॥
तरी मागील जे वार्ता। तुवां सांगितली होती अनंता। ते नावेक मज चित्ता। मानेचिना ॥ ३६ ॥
जे तो विवस्वतु म्हणजे कायी। ऐसें हें वडिलां ठाउवें नाहीं। तरी तुवांचि केवीं पाहीं। उपदेशिला ? ॥ ३७ ॥
तो तरी आइकिजे बहुतां काळांचा। आणि तूं तंव श्रीकृष्ण सांपेचा। म्हणौनि गा इये मातुचा। विसंवाडु ॥ ३८ ॥
तेवींचि देवा चरित्र तुजें। आपण कांहींचि नेणजे। हें लटिकें केवीं म्हणजे। एकिहेळां ? ॥ ३९ ॥
परि हेचि मातु आघवी। मी परियेसें ऐशी सांगावी। जे तुवांचि रवी केवीं। पाही उपदेशु केला ॥ ४० ॥

श्रीभगवानुवाच ।
बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

तंव श्रीकृष्ण म्हणे पंडुसुता । तो विवस्वतु जें होता । तें आम्हीं नसों ऐसी चित्ता । भ्रांति जरी तुज ॥ ४१ ॥
तरी तूं गा हें नेणसी । पै जन्में आम्हां तुम्हासी । बहुतें गेलीं परी तियें न स्मरसी । आपुलीं तूं ॥ ४२ ॥
मी जेणें जेणें अवसरें । जें जें होऊनि अवतरें । तें समस्तही स्मरें । धनुर्धरा ॥ ४३ ॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

म्हणौनि हें आघवें । मागील मज आठवें । मी अजुही परि संभवें । प्रकृतियोगें ॥ ४४ ॥
माझें अव्ययत्व तरी न नसे । परी होणें जाणें एक दिसे । तें प्रतिबिंबें मायावशें । माझ्याचि ठायीं ॥ ४५ ॥
माझी स्वतंत्रता तरी न मोडे । परी कर्माधीनु ऐसा आवडे । तेही भ्रांतिबुद्धि तरी घडे । एन्हवीं नाहीं ॥ ४६ ॥
कीं एकचि दिसे दुसरें । तें दर्पणाचेनि आधारें । एन्हवीं काय वस्तुविचारें । दुजें आहे ? ॥ ४७ ॥
तैसा अमूर्तचि मी किरीटी । परी प्रकृति जें अधिष्ठीं । तें साकारपणें नट नटीं । कार्यालागीं ॥ ४८ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

जें धर्मजात आघवें । युगायुगीं म्यां रक्षावें । ऐसा ओघु हा स्वभावें । आद्यु असे ॥ ४९ ॥
म्हणौनि अजत्व परतें ठेवीं । मी अव्यक्तपणही नाठवीं । जे वेळीं धर्मातें अभिभवी । अधर्मु हा ॥ ५० ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

ते वेळीं आपुल्याचेनि कैवारें । मी साकारु होऊनि अवतरें । मग अज्ञानाचें आंधारें । गिळूनि घालीं ॥ ५१ ॥
अधर्माची अवधी तोडीं । दोषांचीं लिहिलीं फाडीं । सज्जनांकरवीं गुढी । सुखाची उभवीं ॥ ५२ ॥
दैत्यांचीं कुळें नाशीं । साधूंचा मानु गिंवशीं । धर्मासीं नीतीशीं । शेंस भरीं ॥ ५३ ॥
मी अविवेकाची काजळी । फेडूनि विवेकदीप उजळीं । तें योगियां पाहे दिवाळी । निरंतर ॥ ५४ ॥
सत्सुखें विश्व कोदें । धर्मुचि जगीं नादें । भक्तां निघती दोंदें । सात्त्विकाचीं ॥ ५५ ॥
तै पापांचा अचळु फिटे । पुण्याची पहांट फुटे । जें मूर्तिं माझी प्रगटे । पंडुकुमरा ॥ ५६ ॥
ऐसेया काजालागीं । अवतरें मी युगीं युगीं । परि हेंचि वोळखें जो जगीं । तो विवेकिया ॥ ५७ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

माझें अजत्वे जन्मणें । अक्रियताचि कर्म करणें । हें अविकार जो जाणे । तो परममुक्त ॥ ५८ ॥
तो चालिला संगें न चळे । देहींचा देहा नाकळे । मग पंचत्वीं तंव मिळे । माझ्याचि रूपीं ॥ ५९ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भवमागताः ॥ १० ॥

एन्हवीं परापर न शोचिती । जे कामनाशून्य होती । वाटा कें वेळीं न वचती । क्रोधाचिया ॥ ६० ॥
सदा मियांचि आथिले । माझिया सेवा जियाले । कीं आत्मबोधें तोषले । वीतराग जे ॥ ६१ ॥
जे तपोतेजाचिया राशी । कीं एकायतन ज्ञानासी । जे पवित्रता तीथांसी । तीर्थरूप ॥ ६२ ॥
ते मद्भावा सहजें आले । मी तेचि ते होऊनि ठेले । जे मज तयां उरले । पदर नाही ॥ ६३ ॥
सांगें पितळेची गंधिकाळिक । जें फिटली होय निःशेख । तें सुवर्ण काई आणिक । जोडूं जाइजे ? ॥ ६४ ॥
तैसे यमनियमीं कडसले । जे तपोज्ञानें चोखाळले । मी तेचि ते जाहले । एथ संशयो कायसा ? ॥ ६५ ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

एन्हवीं तरी पाहीं । जे जैसे माझ्या ठायीं । भजती तयां मीही । तैसाचि भजें ॥ ६६ ॥
देखें मनुष्यजात सकळ । हें स्वभावता भजनशीळ । जाहलें असे केवळ । माझ्याचि ठायीं ॥ ६७ ॥
परी ज्ञानेवीण नाशिले । जे बुद्धिभेदासी आले । तेणेंचि त्या कल्पिलें । अनेकत्व ॥ ६८ ॥
म्हणौनि अभेदीं भेदु देखती । यया अनाम्या नामें ठेविती । देवी देवो म्हणती । अचर्चातें ॥ ६९ ॥
जे सर्वत्र सदा सम । तेथ विभाग अधमोत्तम । मतिवशें संभ्रम । विवंचिती ॥ ७० ॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त हि देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

मग नानाहेतुप्रकारें । यथोचितें उपचारें । मानिनीं देवतांतरे । उपासिती ॥ ७१ ॥
तेथ जें जें अपेक्षित । तें तैसेंचि पावती समस्त । परी तें कर्मफळ निश्चित । वोळख तूं ॥ ७२ ॥
वांचून देतें घेतें आणिक । निभ्रांत नाहीं सम्यक । एथ कर्मचि फळसूचक । मनुष्यलोकीं ॥ ७३ ॥
जैसें क्षेत्रीं जें पेरिजे । तें वांचूनि आन न निपजे । कां पाहिजे तेंचि देखिजे । दर्पणाधारें ॥ ७४ ॥
नातरी कडेयातळवटीं । जैसा आपुलाचि बोलू किरीटी । पडिसादु होऊनि उठी । निमित्तयोगें ॥ ७५ ॥
तैसा समस्तां यां भजना । मी साक्षिभूतु पै अर्जुना । एथ प्रतिफळे भावना । आपुलाली ॥ ७६ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

आतां याचिपरी जाण । चाऱ्ही हे वर्ण । सृजिलें म्यां गुण- । कर्मविभागें ॥ ७७ ॥
जे प्रकृतीचेनि आधारें । गुणाचेनि व्यभिचारें । कर्में तदनुसारें । विवंचिली ॥ ७८ ॥
एथ एकचि हे धनुष्यपाणी । परी जाहले गा चहूं वर्णीं । ऐसी गुणकर्मकडसणी । केली सहजें ॥ ७९ ॥
म्हणौनि आइकें पार्था । हे वर्णभेदसंस्था । मीं कर्ता नव्हें सर्वथा । याचिलागीं ॥ ८० ॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४ ॥

हैं मजचिस्तव जाहलें । परी म्यां नाहीं केलें । ऐसें जेणें जाणितलें । तो सुटला गा ॥ ८१ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

मागील मुमुक्षु जे होते । तिहीं ऐशिया जाणोनि मातें । कर्म केलीं समस्तें । धनुर्धरा ॥ ८२ ॥
परि तें बीजें जैसीं दग्धलीं । नुगवतींचि पेरिलीं । तैशीं कर्मैचि परि तयां जाहलीं । मोक्षहेतु ॥ ८३ ॥
एथ आणिकही एक अर्जुना । हे कर्माकर्मविचंचना । आपुलिये चाडें सजाना । योग्यु नोहे ॥ ८४ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६ ॥

कर्म म्हणिये तें कवण । अथवा अकर्मा काय लक्षण । ऐसें विचारितां विचक्षण । गुंफोनि ठेले ॥ ८५ ॥
जैसें कां कुडें नाणें । खन्याचेनि सारखेपणें । डोळ्यांचेहि देखणें । संशयीं घाली ॥ ८६ ॥
तैसें नैष्कर्म्यतेचेनि भ्रमें । गिंवसिजत आहाती कर्म । जे दुजी सृष्टी मनोधर्म । करूं सकती ॥ ८७ ॥
वांचूनि मूर्खाची गोठी कायसी । एथ मोहले गा क्रांतदर्शी । म्हणौनि आतां तेंचि परियेसीं । सांगेन तुज ॥ ८८ ॥

कर्मण्यो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

तरी कर्म म्हणजे स्वभावे । जेणें विश्वाकारु संभवे । तें सम्यक् आधीं जाणावे । लागे एथ ॥ ८९ ॥
मग वर्णाश्रमासि उचित । जें विशेष कर्म विहित । तेंही वोळखावे निश्चित । उपयोगेसी ॥ ९० ॥
पाठीं जें निषिद्ध म्हणिये । तेंही बुझावे स्वरूपें । येतुलेनि कांहीं न गुंफे । आपैसेंचि ॥ ९१ ॥
एहवीं जग हें कर्माधीन । ऐसी याची व्याप्ती गहन । परी तें असो आइके चिन्ह । प्राप्तांचें गा ॥ ९२ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

जो सकळकर्मी वर्ततां । देखें आपुली नैष्कर्म्यता । कर्मसंगे निराशता । फळाचिया ॥ ९३ ॥
आणि कर्तव्यतेलागीं । ज्या दुसरें नाहीं जगीं । ऐसिया नैष्कर्म्यता तरी चांगीं । बोधला असे ॥ ९४ ॥
तरी क्रियाकलापु आघवा । आचरतु दिसे बरवा । तोचि तो ये चिन्हीं जाणावा । ज्ञानिया गा ॥ ९५ ॥
जैसा कां जळापाशीं उभा ठाके । तो जरी आपणपें जळामाजिं देखे । तरी तो निभ्रांत वोळखे । म्हणे मी वेगळा आहे ॥ ९६ ॥

अथवा नावें हन जो रिगे । तो थडियेचें रुख जातां देखे वेगें । तेचि साचोकारें जों पाहों लागे । तंव रुख म्हण अचळ ॥ १७ ॥
 तैसें सर्व कर्मी असणें । ते फुडें मानूनि वायाणें । मग आपणया जो जाणे । नैष्कर्म्यु ऐसा ॥ १८ ॥
 आणि उदोअस्तुचेनि प्रमाणें । जैसें न चालतां सूर्याचें चालणें । तैसें नैष्कर्म्यत्व जाणें । कर्मीचि असतां ॥ १९ ॥
 तो मनुष्यासारिखा तरी आवडे । परी मनुष्यत्व तया न घडे । जैसें जळामाजीं न बुडे । भानुबिंब ॥ १०० ॥
 तेणें न पाहतां विश्व देखिलें । न करितां सर्व केलें । न भोगितां भोगिलें । भोग्यजात ॥ १०१ ॥
 एकेचि ठायीं बैसला । परि सर्वत्र तोचि गेला । हें असो विश्व जाहला । आंगेंचि तो ॥ १०२ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
 ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

जया पुरुषाच्या ठायीं । कर्माचा तरी खेदु नाही । परी फलापेक्षा कहीं । संचरेना ॥ १०३ ॥
 आणि हें कर्म मी करीन । अथवा आदरिलें सिद्धी नेईन । येणें संकल्पेहीं जयाचें मन । विटाळेना ॥ १०४ ॥
 ज्ञानाग्नीचेनि मुखें । जेणें जाळिलीं कर्म अशेखें । तो परब्रह्मचि मनुष्यवेखें । वोळख तूं ॥ १०५ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २० ॥

जो शरीरी उदासु । फळभोगीं निरासु । नित्यता उल्हासु । होऊनि असे ॥ १०६ ॥
 जो संतोषाचा गाभारा । आत्मबोधाचिये वोगरां । पुरे न म्हणेचि धनुर्धरा । आरोगितां ॥ १०७ ॥

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
 शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥
 यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
 समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२ ॥

कैसी अधिकाधिक आवडी । घेत महासुखाची गोडी । सांडोनियां आशा कुरोंडी । अहंभावेसीं ॥ १०८ ॥
 म्हणौनि अवसरें जें जें पावे । कीं तेणेंचि तो सुखावे । जया आपुलें आणि परावें । दोन्ही नाहीं ॥ १०९ ॥
 तो दिठीं जें पाहे । तें आपणचि होऊनि जाये । आईके तें आहे । तोचि जाहला ॥ ११० ॥
 चरणीं हन चाले । मुखें जें जें बोले । ऐसें चेष्टाजात तेतुलें । आपणचि जो ॥ १११ ॥
 हें असो विश्व पाहीं । जयासि आपणपेवांचूनि नाहीं । आतां कवण तें कर्म कायी । बाधी तयातें ॥ ११२ ॥
 हा मत्सरु जेथ उपजे । तेतुलें नुरेचि जया दुजें । तो निर्मत्सरु काइ म्हणिजे । बोलवरी ? ॥ ११३ ॥
 म्हणौनि सर्वांपरी मुक्तु । तो सकर्मुचि कर्मरहितु । सगुण परि गुणातीतु । एथ भ्रांति नाहीं ॥ ११४ ॥

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
 यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

तो देहसंगे तरी असे । परी चैतन्यासारिखा दिसे । पाहतां परब्रह्माचेनि कसें । चोखाळु भला ॥ ११५ ॥
 ऐसाहि परी कौतुकें । जरी कर्म करी यज्ञादिकें । तरी तियें लया जाती निःशेखें । तयाच्याचि ठायीं ॥ ११६ ॥
 अकाळींचीं अग्नें जैशीं । उर्मीवीण आकाशीं । हारपती आपैशीं । उदयलीं सांती ॥ ११७ ॥
 तैशीं विधिविधानें विहितें । जरी आचरे तो समस्तें । तरी तियें ऐक्यभावे ऐक्यातें । पावतीचि गा ॥ ११८ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नो ब्रह्मणा हुतम् ।
 ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

हें हवन मी होता । कां इयें यज्ञी हा भोक्ता । ऐसिया बुद्धीसि नाही भिन्नता । म्हणौनियां ॥ ११९ ॥
 जे इष्टयज्ञ यजावे । तें हविर्मंत्रादि आघवें । तो देखतसे अविनाशभावे । आत्मबुद्धि ॥ १२० ॥
 म्हणौनि ब्रह्म तेंचि कर्म । ऐसें बोधा आलें जया सम । तया कर्तव्य तें नैष्कर्म्य । धनुर्धरा ॥ १२१ ॥
 आतां अविवेकु कुमारत्वा मुकले । जयां विरक्तीचें पाणिग्रहण जाहलें । मग उपासन जिहीं आणिलें । योगाग्नीचें ॥ १२२ ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
 ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥ २५ ॥

जे यजनशील अहर्निशीं । जिहीं अविद्या हविली मनेंसीं । गुरुवाक्य हुताशीं । हवन केलें ॥ १२३ ॥
 तिहीं योगाग्नीचीं यजिजे । तो दैवयज्ञु म्हणिजे । जेणें आत्मसुख कामिजे । पंडुकुमरा ॥ १२४ ॥
 आतां अवधारी सांगै आणिक । जे ब्रह्माग्नी साग्निक । तयांतें यज्ञचि यज्ञु देख । उपासिजे ॥ १२५ ॥

श्रोत्रादिनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।
 शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुहति ॥ २६ ॥

एक संयमाग्निहोत्री । ते युक्तित्रयाच्या मंत्रीं । यजन करिती पवित्रीं । इंद्रियद्रव्यीं ॥ १२६ ॥
 एकां वैराग्य रवि विवळे । तंव संयती विहार केले । तेथ अपावृत जाहले । इंद्रियानळ ॥ १२७ ॥
 तिहीं विरक्तीची ज्वाळा घेतली । तंव विकारांचीं इंधनें पळिपली । तेथ आशाधूमें सांडिलीं । पांचही कुंडें ॥ १२८ ॥
 मग वाक्यविधीच्या निरवडी । विषय आहुती उदंडीं । हवन केलें कुंडीं । इन्द्रियाग्नीच्या ॥ १२९ ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
 आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

एकीं ययापरी पार्था । दोषु क्षाळिले सर्वथा । आणिकीं हृदयारणीं मंथा । विवेकु केला ॥ १३० ॥
 तो उपशमें निहटिला । धैर्येवरी दाटिला । गुरुवाक्यें काढिला । बळकटपणें ॥ १३१ ॥
 ऐसें समरसें मंथन केलें । तेथ झडकरी काजा आलें । जें उज्जीवन जाहलें । ज्ञानाग्नीचें ॥ १३२ ॥
 पहिला ऋद्धिसिद्धींचा संभ्रमु । तो निवर्तोनि गेला धूमु । मग प्रगटला सूक्ष्मु । विस्फुलिंगु ॥ १३३ ॥
 तया मनाचें मोकळें । तेंचि पेटवण घातले । जें यमनियमीं हळुवारलें । आइतें होतें ॥ १३४ ॥

तेणें सादुकुपणे ज्वाळा समृद्धा । मग वासनांतराचिया समिधा । स्नेहेंसी नानाविधा । जाळिलिया ॥ १३५ ॥
 तेथ सोहंमंत्रें दीक्षिती । इंद्रियकमांच्या आहुती । तियें ज्ञानानळीं प्रदीप्ती । दिधलिया ॥ १३६ ॥
 पाठीं प्राणक्रियेचिये सुवेनिशीं । पूर्णाहुती पडली हुताशीं । तेथ अवभृत समरसीं । सहजें जहालें ॥ १३७ ॥
 मग आत्मबोधीचें सुख । जें संयमाग्नीचें हुतशेष । तोचि पुरोडाशु देख । घेतला तिहीं ॥ १३८ ॥
 एक ऐशिया इहीं यजनीं । मुक्त ते जाहले त्रिभुवनीं । या यज्ञक्रिया तरी आनानीं । परि प्राप्य तें एक ॥ १३९ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

एक द्रव्ययज्ञु म्हणिपती । एक तपसामग्रीया निपजविती । एक योगयागुही आहाती । जे सांगितलें ॥ १४० ॥
 एकीं शब्दीं शब्दु यजिजे । तो वाग्यज्ञु म्हणिजे । ज्ञानें ज्ञेय गमिजे । तो ज्ञानयज्ञु ॥ १४१ ॥
 हें अर्जुना सकळ कुवाडें । जे अनुष्ठितां अतिसांकडें । परी जितेंद्रियासीचि घडे । योग्यतावशें ॥ १४२ ॥
 ते प्रवीण तेथ भले । आणि योगसमृद्धि आथिले । म्हणौनि आपणपां तिहीं केलें । आत्महवन ॥ १४३ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
 प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

मग अपानाग्नीचेनि मुखीं । प्राणद्रव्यें देखीं । हवन केलें एकीं । अभ्यासयोगें ॥ १४४ ॥
 एक अपानु प्राणीं अर्पिती । एक दोहीतेंही निरुंधिती । ते प्राणायामी म्हणिपती । पंडुकुमरा ॥ १४५ ॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
 सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

एक वज्रयोगक्रमें । सर्वाहारसंयमें । प्राणीं प्राणु संभ्रमें । हवन करिती ॥ १४६ ॥
 ऐसें मोक्षकाम सकळ । समस्त हे यजनशीळ । जिहीं यज्ञद्वारां मनोमळ । क्षाळण केले ॥ १४७ ॥
 जया अविद्याजात जाळितां । जें उरलें निजस्वभावता । जेथ अग्नि आणि होता । उरेचिना ॥ १४८ ॥
 जेथ यजितयाचा कामु पुरे । यज्ञीचें विधान सरे । मागुतें जेथूनि वोसरें । क्रियाजात ॥ १४९ ॥
 विचार जेथ न रिगे । हेतु जेथ न निगे । जें द्वैतदोषसंगें । सिंपेचिना ॥ १५० ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
 नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

ऐसें अनादिसिद्ध चोखट । जें ज्ञान यज्ञावशिष्ट । तें सेविती ब्रह्मनिष्ठ । ब्रह्माहंमंत्रें ॥ १५१ ॥
 ऐसें शेषामृतें धाले । कीं अमर्त्यभावा आले । म्हणौनि ब्रह्म ते जहाले । अनायासें ॥ १५२ ॥
 येरां विरक्ति माळ न घालीचि । जयां संयमाग्नीची सेवा न घडेचि । जे योगयागु न करितीचि । जन्मले सांते ॥ १५३ ॥
 जयांचें ऐहिक धड नाही । तयांचे परत्र पुससी काई । म्हणौनि असो हे गोठी पाहीं । पंडुकुमरा ॥ १५४ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्बिद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

ऐसें बहुतीं परी अनेग । जे सांगितलें तुज कां याग । ते विस्तारुनि वेदेंचि चांग । म्हणितले आहाती ॥ १५५ ॥
परी तेणें विस्तारें काय करावें । हेंचि कर्मसिद्ध जाणावें । येतुलेनि कर्मबंधु स्वभावे । पावेल ना ॥ १५६ ॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

अर्जुना वेदु जयांचें मूळ । जे क्रियाविशेषें स्थूळ । जया नव्हाळियेचें फळ । स्वर्गसुख ॥ १५७ ॥
ते द्रव्यादियागु कीर होती । परी ज्ञानयज्ञाची सरी न पवती । जैशी तारातेजसंपत्ती । दिनकरापाशीं ॥ १५८ ॥
देखें परमात्मसुखनिधान । साधावया योगीजन । जे न विसंबिती अंजन । उन्मेषनेत्री ॥ १५९ ॥
जे धांवतया कर्माची लाणी । नैष्कर्म्यबोधाची खाणी । जें भुकेलिया धणी । साधनाची ॥ १६० ॥
जेथ प्रवृत्ति पांगुळ जाहली । तर्काची दिठी गेली । जेणें इंद्रियें विसरलीं । विषयसंगु ॥ १६१ ॥
मनाचें मनपण गेलें । जेथ बोलाचें बोलकेंपण ठेलें । जयामाजी सांपडलें । जेय दिसे ॥ १६२ ॥
जेथ वैराग्याचा पांगु फिटे । विवेकाचाही सोसु तुटे । जेथ न पाहतां सहज भेटे । आपणपें ॥ १६३ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

तें ज्ञान पै गा बरवे । जरी मनीं आथि आणावें । तरी संतां यां भजावें । सर्वस्वेसीं ॥ १६४ ॥
जे ज्ञानाचा कुरुठा । तेथ सेवा हा दारवंठा । तो स्वाधीन करी सुभटा । वोळगोनी ॥ १६५ ॥
तरी तनुमनुजीवें । चरणांसीं लागावें । आणि अगर्वता करावें । दास्य सकळ ॥ १६६ ॥
मग अपेक्षित जें आपुलें । तेंही सांगती पुसिलें । जेणें अंतःकरण बोधलें । संकल्पा नये ॥ १६७ ॥

यज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

जयाचेनि वाक्य उजिवडें । जाहलें चित्त निधडें । ब्रह्माचेनि पाडें । निःशंकु होय ॥ १६८ ॥
तें वेळीं आपणपेयां सहितें । इयें अशेषेही भूतें । माझ्या स्वरूपीं अखंडितें । देखसी तूं ॥ १६९ ॥
ऐसें ज्ञानप्रकाशें पाहेल । तें मोहांधकारु जाईल । जें गुरुकृपा होईल । पार्था गा ॥ १७० ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

जरी कल्मषाचा आगरु। तूं भ्रांतीचा सागरु। व्यामोहाचा डोंगरु। होउनी अससी ॥ १७१ ॥
तन्ही ज्ञानशक्तिचेनि पाडें। हें आघवेंचि गा थोकडें। ऐसें सामर्थ्य असे चोखडें। ज्ञानीं इये ॥ १७२ ॥
देखें विश्वभ्रमाऐसा। जो अमूर्ताचा कडवसा। तो जयाचिया प्रकाशा। पुरेचिना ॥ १७३ ॥
तया कायसे हे मनोमळु। हें बोलतांचि अति किडाळु। नाही येणें पाडें दिसाळु। दुजें जर्गी ॥ १७४ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मासात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

सांगै भुवनत्रयाची काजळी। जे गगनामाजि उधवली। तिये प्रळयींचे वाहटुळी। काय अभ्र पुरे ? ॥ १७५ ॥
कीं पवनाचेनि कोपें। पाणियेंचि जो पळिपे। तो प्रळयानळु दडपे। तृणें काष्ठें काई ? ॥ १७६ ॥

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

म्हणौनि असो हें न घडे। तें विचारितांचि असंगडें। पुढती ज्ञानाचेनि पाडें। पवित्र न दिसे ॥ १७७ ॥
एथ ज्ञान हें उत्तम होये। आणिकही एक तैसें कें आहे। जैसें चैतन्य कां नोहे। दुसरें गा ॥ १७८ ॥
या महातेजाचेनि कसें। जरी चोखाळु प्रतिबिंब दिसे। कां गिंवसिलें गिंवसे। आकाश हें ॥ १७९ ॥
नातरी पृथ्वीचेनि पाडें। कांटाळें जरी जोडे। तरी उपमा ज्ञानीं घडे। पंडुकुमरा ॥ १८० ॥
म्हणौनि बहुतीं परी पाहतां। पुढतपुढती निर्धारितां। हें ज्ञानाची पवित्रता। ज्ञानींची आथि ॥ १८१ ॥
जैसी अमृताची चवी निवडिजे। तरी अमृताचिसारिखी म्हणिजे। तैसें ज्ञान हें उपमिजे। ज्ञानेंसीचि ॥ १८२ ॥
आतां यावरी जें बोलणें। तें वायांची वेळु फेडणें। तंव साचचि हें पार्थ म्हणे। जें बोलत असां ॥ १८३ ॥
परी तेंचि ज्ञान केवीं जाणावें। ऐसें अर्जुनें जंव पुसावें। तंव तें मनोगत देवें। जाणितलें ॥ १८४ ॥
मग म्हणतसे किरीटी। आतां चित्त देई इये गोठी। सांगेन ज्ञानाचिये भेटी। उपावो तुज ॥ १८५ ॥

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

तरी आत्मसुखाचिया गोडिया। विटे जो कां सकळ विषयां। जयाच्या ठायीं इंद्रियां। मानु नाही ॥ १८६ ॥
जो मनासीं चाड न सांगे। जो प्रकृतीचें केलें नेघे। जो श्रद्धेचेनि संभोगें। सुखिया जाहला ॥ १८७ ॥
तयातेंचि गिंवसित। तें ज्ञान पावे निश्चित। जयामाजि अचुंबित। शांति असे ॥ १८८ ॥
तें ज्ञान हृदयीं प्रतिष्ठे। आणि शांतीचा अंकुर फुटे। मग विस्तार बहु प्रगटे। आत्मबोधाचा ॥ १८९ ॥
मग जेउती वास पाहिजे। तेउती शांतीची देखिजे। तेथ आपपरु नेणिजे। निर्धारितां ॥ १९० ॥
ऐसा हा उत्तरोत्तरु। ज्ञानबीजाचा विस्तारु। सांगतां असे अपारु। परि असो आतां ॥ १९१ ॥

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥

ऐके जया प्राणियाच्या ठायीं । इया ज्ञानाची आवडी नाही । तयाचें जियालें म्हणों काई । वरी मरण चांग ॥ १९२ ॥
शून्य जैसे कां गृह । कां चैतन्येवीण देह । तैसें जीवित तें संमोह । ज्ञानहीन ॥ १९३ ॥
अथवा ज्ञान कीर आपु नोहे । परि ते चाड एकी जरी वाहे । तरी तेथ जिव्हाळा कांहीं आहे । प्राप्तीचा पै ॥ १९४ ॥
वांचूनि ज्ञानाची गोठी कायसी । परि ते आस्थाही न धरीं मानसी । तरी तो संशयरूप हुताशीं । पडिला जाण ॥ १९५ ॥
जे अमृतही परि नावडे । ऐसें सावियाचीं आरोचकु जें पडे । तें मरण आलें असें फुडें । जाणों येकीं ॥ १९६ ॥
तैसा विषयसुखें रंजे । जो ज्ञानेसींचि माजे । तो संशयें अंगिकारिजे । एथ भ्रांति नाही ॥ १९७ ॥
मग संशयीं जरी पडिला । तरी निभ्रांत जाणें नासला । तो ऐहिकपरत्रा मुकला । सुखासि गा ॥ १९८ ॥
जया काळज्वरु आंगीं बाणे । तो शीतोष्णें जैशीं नेणे । आगी आणि चांदिणें । सरिसेंचि मानीं ॥ १९९ ॥
तैसें साच आणि लटिकें । विरुद्ध आणि निकें । संशयीं तो नोळखे । हिताहित ॥ २०० ॥
हा रात्रिदिवसु पाहीं । जैसा जात्यंधा ठाउवा नाही । तैसें संशयीं असतां कांहीं । मना नये ॥ २०१ ॥

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥

म्हणौनि संशयाहूनि थोर । आणिक नाही पाप घोर । हा विनाशाची वागुर । प्राणियांसि ॥ २०२ ॥
येणें कारणें तुवां त्यजावा । आधीं हाचि एकु जिणावा । जो ज्ञानाचिया अभावा- । माजि असे ॥ २०३ ॥
जें अज्ञानाचें गडद पडे । तें हा बहुवस मनीं वाढे । म्हणौनि सर्वथा मार्गुं मोडे । विश्वासाचा ॥ २०४ ॥
हृदयीं हाचि न समाये । बुद्धीतें गिंवसूनि ठाये । तेथ संशयात्मक होये । लोकत्रय ॥ २०५ ॥

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।

छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानकर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४अ ॥

ऐसा जरी थोरावें । तरी उपायें एके आंगवे । जरी हातीं होय बरवें । ज्ञानखड्ग ॥ २०६ ॥
तरी तेणें ज्ञानशस्त्रें तिखटें । निखळु हा निवटे । मग निःशेष खता फिटे । मानसींचा ॥ २०७ ॥
याकारणें पार्था । उठीं वेगीं वरौता । नाशु करोनि हृदयस्था । संशयासी ॥ २०८ ॥
ऐसें सर्वज्ञाचा बापु । जो श्रीकृष्णु ज्ञानदीपु । तो म्हणतसे सकृपु । ऐके राया ॥ २०९ ॥
तंव या पूर्वापर बोलाचा । विचारुनि कुमरु पंडूचा । कैसा प्रश्नु अवसरीचा । करिता होईल ॥ २१० ॥
ते कथेची संगति । भावाची संपत्ति । रसाची उन्नति । म्हणिले पुढा ॥ २११ ॥
जयाचिया बरवेपणीं । कीजे आटां रसांची वोवाळणी । जो सज्जनाचिये आयणी । विसांवा जर्गी ॥ २१२ ॥
तो शांतुचि अभिनवेल । ते परियसा मन्हाटे बोल । जे समुद्राहूनि सखोल । अर्थभरित ॥ २१३ ॥
जैसें बिंब तरी बचकें एवढें । परि प्रकाशा त्रैलोक्य थोकडें । शब्दाची व्याप्ति तेणें पाडें । अनुभवावी ॥ २१४ ॥

नातरी कामितयाचिया इच्छा । फळे कल्पवृक्षु जैसा । बोलु व्यापकु होय तैसा । तरी अवधान द्यावें ॥ २१५ ॥
हें असो काय म्हणावें । सर्वजु जाणती स्वभावे । तरी निकें चित्त द्यावें । हे विनंती माझी ॥ २१६ ॥
जेथ साहित्य आणि शांति । हे रेखा दिसे बोलती । जैसी लावण्यगुणकुळवती । आणि पतिव्रता ॥ २१७ ॥
आधींच साखर आवडे । तेचि जरी ओखदां जोडे । तरी सेवावी ना कां कोडें । नावानावा ? ॥ २१८ ॥
सहजें मलयानिळु मंदु सुगंधु । तया अमृताचा होय स्वादु । आणि तेथेंचि जोडे नादु । जरी दैवगत्या ॥ २१९ ॥
तरी स्पर्शें सर्वांग निववी । स्वादें जिक्हेतें नाचवी । तेवींचि कानांकरवी । म्हणवीं बापु माझा ॥ २२० ॥
तैसें कथेचें इये ऐकणें । एक श्रवणासी होय पारणें । आणि संसारदुःख मूळवणें । विकृतीविणें ॥ २२१ ॥
जरी मंत्रेंचि वैरी मरे । तरी वायां कां बांधावीं कटारें ? । रोग जाय दूधसाखरें । तरी निंब कां पियावा ? ॥ २२२ ॥
तैसा मनाचा मारु न करितां । आणि इंद्रियां दुःख न देतां । एथ मोक्षु असे आयता । श्रवणाचिमाजि ॥ २२३ ॥
म्हणौनि आथिलिया आराणुका । गीतार्थु हा निका । ज्ञानदेवो म्हणे आइका । निवृत्तिदासु ॥ २२४ ॥
इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

Encoded and proofread by
Chhaya Deo, Sharad Deo, and Vishwas Bhide.
Assisted by
Sunder Hattangadi, Joshi, and Shree Devi Kumar.

Please send corrections to sanskrit@cheerful.com
Last updated November 23, 2008